

GERARD DEKKER

VERLICHT GELOOF

GELOVEN
IN DE GEEST
VAN DIETRICH
BONHOEFFER

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

© 2017 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp en boekverzorging: Garage BNO
ISBN 978 90 435 2838 2
ISBN e-book 978 90 435 2839 9
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Het betekent dat ook onze kerken in toenemende mate te maken krijgen met de secularisatie en dat er alle redenen is de pastorale zorg te intensiveren.

[HANDBOEK VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN]

Wie de secularisatie voorstaat, is niet meer een machtig verleider, maar een voorvechter en promotor van de menselijkheid. [BETHGE]

1

WAAR GAAT HET OM?

In de afgelopen eeuwen hebben zich in onze westerse cultuur en daarmee samenhangend in onze samenleving een aantal veranderingen voorgedaan die grote consequenties hebben gehad en nog steeds hebben voor de traditionele christelijke godsdienstigheid.

Het begrip *cultuur*, zoals we dat in de sociale wetenschappen gebruiken, is een veel omvattend begrip. We verstaan er onder 'een samenhangend geheel van voorstellingen, opvattingen, waarden en normen dat kenmerkend is voor een bepaalde groepering of samenleving'.⁴ Zo opgevat kunnen we spreken over onze Nederlandse of onze westerse cultuur (en over – want het is een bewegelijk geheel – een veranderende cultuur).

Het woord *samenleving* is een nog ruimer begrip, in die zin dat we dan ook denken aan de positie die de mensen innemen en de relaties tussen mensen, al of niet in groepsverband.

Theoretisch zijn het verschijnsel cultuur en het verschijnsel samenleving wel te onderscheiden, maar in de werkelijkheid hangen ze onlosmakelijk met elkaar samen: veranderingen in onze cultuur brengen veranderingen in onze manier van samenleven, in onze levenswijze, met zich mee, en omgekeerd. Wanneer ik in het vervolg een van deze termen afzonderlijk gebruik (of ook wel de term ‘wereld’ of ‘maatschappij’), moeten we ons de samenhang tussen de verschillende verschijnselen blijven realiseren.

Met de *traditionele christelijke godsdienst* heb ik in dit boek het oog op de protestants-christelijke godsdienstigheid, zoals die met name sinds de zeventiende eeuw verwoord, beleefd en vormgegeven werd. Daarbij gaat het – impliciet of expliciet – overwegend over wat we nu de orthodoxe variant ervan noemen.

De veranderingen die zich in onze cultuur hebben voorgedaan en nog steeds voordoen leiden tot opvattingen die soms haaks staan op de bestaande opvattingen binnen de christelijke godsdienst. De veranderingen in onze cultuur worden daarom ervaren als een bedreiging van die godsdienst. In veel onderzoeken wordt dan ook een verzwakking of vermindering van de christelijke godsdienstigheid geconstateerd. Zoals in de laatste editie van het onderzoek *God in Nederland* te lezen valt: ‘Duidelijk wordt dat de secularisering in de afgelopen vijftig jaar, maar zeker ook in de laatste negen jaar, sterk doorzet. Het overheersende beeld is dan ook dat van een “wijkend christendom”...’.⁵

Die secularisering hangt – ik spreek als socioloog – ongetwijfeld samen met die maatschappelijke ontwikkelingen, zo die er al niet door veroorzaakt wordt. Ja, de gedachte dringt zich zelfs op dat er voor de christelijke godsdienst, zoals die in de loop van de tijd verwoord en gevormd is, in onze huidi-

ge moderne cultuur eigenlijk geen plaats meer is. Maar ook als men minder negatief over de ontwikkelingen denkt, is het toch voor een ieder duidelijk dat er sprake is van een spanning of botsing tussen de moderne cultuur en het moderne leven enerzijds en de bestaande (orthodoxe) godsdienstigheid anderzijds.

Er is weliswaar altijd een spanning of tegenstelling geweest tussen het christelijk geloof enerzijds en de wereld waarin gelovigen leven anderzijds (christenen zijn ‘wel in de wereld, maar niet van de wereld’, zoals dan werd gezegd). Maar de moeilijkheden rond het christelijk geloof worden nu sterker ervaren, omdat de ‘kritiek’ op het christelijk geloof, althans op de binnen het christelijk geloof gehanteerde opvattingen en vooronderstellingen, niet alleen van ‘buitenstaanders’, maar ook ‘van binnen uit’ komt, van mensen die lang als betrouwbare gidsen binnen de christelijke wereld beschouwd werden. We denken bij wijze van voorbeeld aan iemand als Carel ter Linden, die met zijn boek *Wat doe ik hier in GODSNAAM?* zowel verwoordt wat veel mensen ervaren, als vele anderen enigszins verbijsterd achterlaat. Hetzelfde geldt in misschien nog sterkere mate voor het werk van de theoloog Harry Kuitert, die voor het gevoel van velen het christelijk geloofsgoed ontmanteld heeft (een ontmanteling die door de helaas vroeg overleden cultureel antropoloog Hans Tennekes in een discussie met mij eens als ‘de chemische reiniging van de hemel’ werd aangeduid).

Nu kan men zeggen dat het in dergelijke beschouwingen niet om het geloof als zodanig, maar om opvattingen, om ideeën gaat. Maar voor veel orthodox-gelovigen maakt dit weinig uit: hun geloof ‘steunt’ op dergelijke opvattingen; in hun denken vallen gelovig-zijn en orthodox-zijn samen. Hetgeen betekent dat in hun ogen aantasting van de orthodoxe leer gelijk is aan aantasting van het geloof.

Is er dan geen christelijke godsdienst mogelijk binnen de bestaande moderne wereld? Met die vraag bedoel ik niet of het niet mogelijk is om in onze veranderende cultuur een of andere vorm van min of meer traditionele christelijke godsdienstigheid in stand te houden. Wanneer men zich zoveel mogelijk afsluit voor de invloeden van de moderne cultuur, hetgeen inhoudt dat men, voor zover mogelijk, bewust een geïsoleerde positie binnen de samenleving inneemt, is handhaving van de bestaande godsdienstigheid tot op zekere hoogte mogelijk. Ook al zal blijken dat ook dan toch steeds bepaalde ‘aanpassingen’ aan de veranderende samenleving onvermijdelijk zijn.

Nee, de vraag is of de christelijke godsdienst te handhaven is in een samenleving die de veranderingen in de cultuur ondergaat en in zich opneemt. En of mensen, die die veranderingen ondergaan, nog christelijk-godsdienstig kunnen blijven. Waarbij het mij – het zij wellicht ten overvloede gezegd – niet om allerlei vormen van inhoudelijk vage godsdienstigheid gaat, maar om een geloof dat inhoudelijk gevormd wordt door en betrokken is op het leven en werken van Christus. Handhaving daarvan lijkt inderdaad heel moeilijk, tenminste indien en zolang die godsdienst niet in staat is de in de samenleving plaatsvindende veranderingen in haar eigen verwoording en vormgeving te ‘verwerken’.

Een deel van de christelijke godsdienstigheid heeft zich dan ook al in meerdere of mindere mate bij de veranderingen ‘aangepast’ en leeft voort onder benamingen als modern of vrijzinnig christendom, of (recent) liberaal christendom⁶. Maar aan veel van die vormen kleeft (terecht of ten onrechte) iets van vrijblijvendheid; vaak gaat zo’n ‘aanpassing’ gepaard met een verlies van de betekenis die het christelijk geloof voor het individuele en met name voor het sociale leven altijd heeft gehad. Bovendien treedt er vaak een verlies op aan een

zekere verplichting; iets wat oorspronkelijk aan het christelijk geloof inherent was.

Het is met name het orthodoxe deel van het christendom dat zich tot nu toe tegen de veranderingen heeft verzet; dat dus de veranderingen in de wereld als een bedreiging voor zijn bestaan ziet en daarom die veranderingen bestrijdt en de gevolgen van die veranderingen zoveel mogelijk buiten de eigen kring wil houden. Met andere woorden: het orthodoxe deel van het christendom tracht zoveel mogelijk de bestaande verwoording en vormgeving van het christelijk geloof te handhaven. Ook al zijn, zoals uit de praktijk van het godsdienstig leven blijkt, op allerlei punten telkens weer concessies nodig om te blijven bestaan. Dat komt omdat het steeds moeilijker wordt de bestaande verwoording en vormgeving van de traditionele godsdienstigheid overeind te houden.

Vandaar dat het voor velen steeds duidelijker wordt *dat handhaving van de christelijke godsdienst in onze samenleving alleen mogelijk lijkt als er een drastische wijziging in de verwoording, vormgeving en beleving van die godsdienst plaatsvindt.*

Maar hoe zou een zodanig gewijzigd christelijk geloof, een geloof dus waarbij de veranderingen in ons denken en ons leven serieus genomen worden – in de zin dat zij in dit geloof ‘verwerkt’ zijn – er kunnen uitzien? Ik heb het idee dat niemand ons hierbij beter kan helpen dan de in de eerste helft van de vorige eeuw levende Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer (1906-1945).

Bonhoeffer was een briljant theoloog (hij promoveerde al op 21-jarige leeftijd op een proefschrift over de kerk!), maar ook sterk betrokken op de samenleving, waarin hij opgroeide. Hij heeft zich sterk verzet tegen het Hitler-regime en tegen de jodenvervolging, is als gevolg daarvan gevangengenomen,

en vanwege zijn betrokkenheid bij de aanslag op Hitler in juli 1944 vlak voor het einde van de Tweede Wereldoorlog in april 1945, op persoonlijke bevel van Hitler, in het concentratiekamp Flossenbürg opgehangen.

Maar hij is vooral bekend geworden vanwege zijn zonder meer revolutionair te noemen gedachten over God, mens en wereld, die hij met name in de gevangenis ontwikkelde en in zijn uit die gevangenis gesmokkelde brieven opgetekend heeft.⁷ Hij heeft niet alleen *gezien* wat er in onze samenleving en cultuur plaatsvindt, maar hij heeft (in de eerste helft van de 20^e eeuw!) ook *voorzien* welke ontwikkelingen zullen plaatsvinden of hoe de plaatsvindende ontwikkelingen zullen uitwerken. Daardoor is hij voor de ontwikkeling van het christelijk geloof van levensbelang voor ons.

De publicatie van die brieven is de aanleiding geweest tot een wereldwijde studie van en bezinning op de gedachtewereld van Bonhoeffer. Terwijl aan het werk van de meeste theologen uit de vorige eeuw weinig of vrijwel geen aandacht meer geschonken wordt, spreekt het werk van Bonhoeffer steeds meer mensen en groepen van mensen aan.

Was er aanvankelijk vrijwel alleen belangstelling voor Bonhoeffer onder 'moderne' theologen en mensen die volop in de moderne cultuur participeren, thans breidt die belangstelling zich uit tot de meer behoudende bevolkingsgroepen; concreet tot de orthodox-christelijke wereld. Deze constatering is daarom belangrijk, omdat ook die wereld steeds meer door de moderne cultuur wordt aangeraakt en het er dus op lijkt dat er ook daar de gedachte ontstaat dat Bonhoeffer hen kan helpen in deze veranderende cultuur christen te blijven.⁸

Bonhoeffer was er namelijk van overtuigd dat het christendom radicaal moet veranderen, omdat de tijd van wat hij

noemde religie voorbijgaat; daarom was hij op zoek naar een 'a-religieus christendom' en een 'a-religieuze interpretatie van het evangelie'.

In één van zijn – in de gevangenis geschreven – brieven aan zijn vriend Eberhard Bethge schrijft Bonhoeffer hier uitvoerig over; en het is de moeite waard hier een groot deel van die brief weer te geven.

Ik kom niet los van de vraag, wat het christendom of ook wie Christus op dit ogenblik voor ons eigenlijk is. De tijd dat je dit de mensen met woorden kon zeggen – ook al zijn het theologische of vrome woorden – is voorbij; zo ook de tijd van innerlijk en geweten, kortom de tijd van de religie.

We gaan een tijd zonder enige religie tegemoet. De mensen kunnen, zoals ze nu eenmaal zijn, eenvoudig niet langer religieus zijn. (...) Heel de christelijke verkondiging en theologie is negentien eeuwen uitgegaan van het 'religieus a priori' van de mens. 'Christendom' is altijd een vorm (misschien de juiste vorm) van 'religie' geweest.

Maar wanneer nu op zekere dag duidelijk wordt, dat dit 'a priori' helemaal niet bestaat, dat het een historisch gebonden en voorbijgaande uitingsvorm van de mens was, als de mensen dus werkelijk radicaal a-religieus worden – en ik geloof dat dit al min of meer het geval is – wat betekent dat dan voor het 'christendom'? Het fundament onder ons hele tot nu toe bestaande 'christendom' komt te vervallen.

Als we uiteindelijk gedwongen worden ook de westerse vorm van het christendom te zien als een voorstadium van een volledige a-religiositeit, welke situatie ontstaat er dan voor ons en voor de kerk?

Hoe kan Christus heer worden ook van de a-religieuze mens? Is dat mogelijk, een a-religieuze christen? Als religie niet meer is dan een gewaad van het christendom – en ook dat

gewaad verschilde sterk met de tijden – wat is dan een christendom zonder religie?

Want de vragen waar het om gaat zijn deze: wat betekent een kerk, een gemeente, een preek, een liturgie, een christelijk leven in een a-religieuze wereld? Hoe spreken we over God zonder religie, dus zonder de tijdgebonden vooronderstellingen van de metafysica, van de innerlijkheid, enzovoort, enzovoort? Hoe spreken we 'werelds' over 'God' (misschien kunnen we er niet eens meer over spreken zoals tot nu toe), hoe zijn we christen op een 'a-religieus-wereldse' manier, hoe zijn we 'ekklesia', uitgeroepen, zonder onszelf te beschouwen als religieus bevoorrechten maar integendeel als totaal behorend bij de wereld?

Dan is Christus niet langer voorwerp van religie, maar iets heel anders. Hij wordt werkelijk heer van de wereld. Maar wat betekent dat? Welke plaats hebben cultus en gebed als de religie wegvalt?

De paulinische vraag of de besnijdenis voorwaarde is voor rechtvaardiging, betekent volgens mij op het ogenblik of religie voorwaarde is voor het heil.⁹

Bonhoeffer bleef tot het eind van zijn leven zoeken naar antwoorden op de vragen die de ontwikkelingen in onze cultuur en daarmee in ons geloofsleven oproepen. Maar Hitler heeft hem het verdere zoeken onmogelijk gemaakt. Het zoeken naar antwoorden moest hij daarom aan ons overlaten. De toenemende belangstelling voor zijn gedachtewereld bewijst dat steeds meer mensen zich realiseren dat hier nog een belangrijke taak ligt.

Het is niet de bedoeling – het zou ook onmogelijk zijn – de hele gedachtewereld van Bonhoeffer op deze plaats weer te geven. Bij één ding moeten we hier echter stilstaan, en dat is het door

Bonhoeffer gehanteerde *begrip religie*, omdat het hiervoor weergegeven citaat anders onbegrijpelijk wordt.

Bonhoeffer stelt immers dat we een tijd zonder religie tegemoet gaan. En dat klink ongeloofwaardig, nu van alle kanten beweerd wordt dat religie weer 'in' is. Heeft Bonhoeffer dus de ontwikkelingen verkeerd ingeschat? Of heeft hij een andere opvatting over wat religie is dan degenen die dat begrip nu gebruiken?

Ik denk dat dit laatste inderdaad het geval is. Het woord religie, zoals het tegenwoordig gebruikt wordt, fungeert als een soort containerbegrip: het kan van alles en nog wat betekenen. Meestal betekent het niet veel meer dan dat de mensen met zingeving bezig zijn, dat zij nadenken over hun leven en dat zij zich daarbij opgenomen weten in of betrokken weten op iets dat groter is dan zichzelf.

Bij Bonhoeffer heeft het begrip religie een veel beperktere en ook meer concrete betekenis. In navolging van de beroemde theoloog Karl Barth maakt Bonhoeffer een scherp onderscheid tussen religie en (christelijk) geloof. Maar was religie bij Barth nog een onvermijdelijk kenmerk van de gelovende mens, bij Bonhoeffer blijkt religie, volgens Eberhard Bethge, vriend en biograaf van Bonhoeffer, 'niet meer een eeuwige begeleidende fundamentele gesteltenis van de mens te zijn, maar een historisch, voorbijgaand, "westelijk" fenomeen, dat in deze vorm misschien niet meer terugkeert'.¹⁰

Religie, zegt Bonhoeffer ergens, ligt in de lijn van de mens naar God; Christus spreekt echter uitsluitend van de lijn van God naar de mens: 'niet van de menselijke weg naar God, maar van Gods weg naar de mens.' Daarom kan hij ook zeggen dat de christelijke boodschap principieel a-religieus is, 'hoe paradoxaal dat ook mag klinken': 'Jezus roept niet op tot een nieuwe religie, maar tot het leven.'

Volgens Bethge definieert Bonhoeffer zelf twee kenmer-

ken ‘die scherpe omtrekken geven aan hetgeen Bonhoeffer in zijn brieven als “religie” aanduidt’:

Religieus interpreteren is mijns inziens enerzijds metafysisch spreken; (...) de tijdgebonden vooronderstellingen van metafysica. God in de gestalte van een begrip, het absolute, het metafysische, het oneindige.

Religieus interpreteren betekent anderzijds individualistisch spreken. De tijd van de religie was praktisch een tijd van innerlijkheid en geweten, de gebonden vooronderstellingen van de innerlijkheid; de poging God tenminste op persoonlijk, innerlijk privéterrein nog vast te houden; piëtisme als laatste poging het evangelisch christendom te bewaren als religie.¹¹

Religie verwijst de mens enerzijds naar iets of iemand buiten hemzelf (het metafysisch aspect) en anderzijds naar zijn binnenste, zijn innerlijk en zijn geweten (het individualistisch aspect).¹² Het geloof daarentegen, zo zou men kunnen zeggen, verwijst de mens naar de wereld om hem heen en naar de naaste.

Een zeer belangrijk kenmerk van religie bij Bonhoeffer is dat men in religie uitgaat van het bestaan van een bovenwereldlijke of bovennatuurlijke werkelijkheid, en van de (over-)macht van God, hoog boven ons verheven, waaraan de mens onderworpen is en waarvan hij afhankelijk is.

Het religieuze in de mens verwijst hem in zijn nood naar Gods macht in de wereld, God als *de deus ex machina* [‘God uit de machine’, een beeld ontleend aan de toneelwereld]. De bijbel verwijst de mens naar Gods onmacht en lijden; alleen de lijdende God kan helpen.

En omdat zich, ook volgens Bonhoeffer, al eeuwen een ontwikkeling voordoet in de richting van een grotere autonomie van de mens, een mondig-wording van mens en wereld, kan Bonhoeffer stellen dat we een tijd zonder enige religie tegemoet gaan, dat de mensen niet langer religieus kunnen zijn. Daarom mag het christendom zich niet langer op die religiositeit baseren, niet langer van dit religieus a priori uitgaan, en moeten we zoeken naar een a-religieuze interpretatie van het evangelie.

De grootste opgave waar Bonhoeffer ons voor stelt is dus het 'ontwerpen' van een a-religieuze interpretatie van het evangelie. Sperna Weiland heeft destijds 'een model van de niet-religieuze interpretatie van de Bijbel' opgebouwd, dat als voornaamste kenmerken heeft:

De niet-religieuze interpretatie:

- maakt het Evangelie los van het metafysische wereldbeeld;
- maakt het Evangelie los van het individualistisch kader, waarin het terecht is gekomen;
- kent geen uitweg uit onze historische verantwoordelijkheid voor een open toekomst naar een in zichzelf gekeerde innerlijkheid;
- leest het Evangelie niet als het antwoord op onze 'laatste vragen', maar als een oproep van de mens midden in zijn leven;
- Het gaat in het Evangelie om de hele wereld en daarin om een afwijzing van het uiteenvallen van de werkelijkheid in *religio* en *saeculum*;
- 'Jezus roept ons niet tot een nieuwe religie, maar tot het leven.'¹³

Dat een dergelijk 'model' nog verdere uitwerking en verdieping behoeft, spreekt voor zich. Door veel mensen en op al-

lerlei wijze is en wordt hieraan gewerkt; vanuit het besef dat een grondige 'hervorming' van de christelijke godsdienst van levensbelang is.

Voor zover we hier nu verder verwijzen naar de opvattingen en ideeën van Bonhoeffer, gaat het primair om het weergeven van Bonhoeffers gedachten met betrekking tot enkele fundamentele veranderingen in onze cultuur, in onze wereld; dus om te laten zien hoe het christelijk geloof er kan uitzien in onze huidige moderne wereld, nadat de veranderingen in onze cultuur daarin 'verwerkt' zijn.

Nu is het vanzelfsprekend onmogelijk om hier een complete schets van onze huidige cultuur te geven, laat staan een beschrijving van alle gevolgen van de culturele veranderingen voor het christelijk geloof. Ik beperk mij daarom tot een viertal veranderingen in ons denken en ons leven die van grote invloed gebleken zijn op het traditionele geloven, omdat ze opvattingen binnen die christelijke godsdienstigheid, of veronderstellingen waarop die christelijke godsdienst gebaseerd is, ondermijnen. Aan de hand van die veranderingen kan ik duidelijk laten zien hoe het christelijk geloof er volgens Bonhoeffer kan uitzien wanneer men die veranderingen in het geloof 'verwerkt', met andere woorden hoe in onze moderne cultuur een christelijk geloof er kan uitzien.

Concreet gaat het mij – in zekere zin als illustratie – om vier van zulke *fundamentele veranderingen*.

In de eerste plaats gaat het om de in de loop van eeuwen toegenomen *autonomie van mens en wereld*: wat betekent die mondig-wording voor het christelijk geloof, hoe moet of kun je die, juist ook vanuit het christelijk geloof, waarderen en hoe moet dan je houding daar tegenover zijn.

Een tweede belangrijk gegeven is dat in de loop van de tijd – samenhangend met die toegenomen autonomie – *het*

wereldbeeld aan het veranderen is; dat het dualistisch wereldbeeld, waarvan het traditionele christelijk geloof uitgaat – dus het beeld dat er buiten of boven onze zichtbare wereld nog een andere (een bovennatuurlijke of goddelijke) wereld bestaat – aan het verdwijnen is en plaats maakt voor een monistisch wereldbeeld.

Een derde belangrijke verandering is dat in de loop van de tijd ideeën en theorieën zijn ontstaan omtrent het ontstaan van de wereld en de mensheid; ideeën die dwars staan op de aan de bijbel ontleende en binnen de traditionele godsdienst fungerende ideeën over de schepping. Ik doel hier op ideeën inzake *het evolutieproces*.

Een vierde belangrijke verandering in onze cultuur is de verandering die door de filosoof Van Peursen wordt omschreven als de *verschuiving van theorie naar praxis*. Het is een verandering die op het eerste horen weinig met het godsdienstig leven te maken heeft, maar die bij nadere bestudering geen onbelangrijke consequenties voor de bestaande godsdienstigheid heeft, met name voor de orthodoxe godsdienstigheid.

Deze veranderingen, alsmede de wijze waarop deze veranderingen in het christelijk geloof ‘verwerkt’ kunnen worden, roepen veel *vragen* op met betrekking tot dat christelijk geloof. Aan één hiervan wil ik in deze analyse uitgebreid aandacht schenken, niet in de laatste plaats omdat ik denk dat de sociale wetenschappen ons bij de beantwoording ervan kunnen helpen.

Het gevolg van de beschreven veranderingen is dat onontkoombaar de vraag ontstaat of een christelijk geloof dat de invloed van de culturele veranderingen heeft ondergaan, dat dus de autonomie van mens en wereld erkent en in het denken uitgaat van het bestaan van slechts één werkelijkheid, hierdoor

niet een puur menselijke, een puur binnen-wereldlijke aangelegenheid wordt. Dit zou namelijk als consequentie kunnen hebben dat we godsdienst gaan beschouwen als een menselijk maaksel, waar tegenover we ons vrijblijvend kunnen opstellen, dat er met andere woorden geen ons beïnvloedende kracht van godsdienst op ons leven en samenleven meer uitgaat of kan uitgaan.

Allerlei andere vragen hangen hier nauw mee samen. Zoals de op het ogenblik volop in discussie zijnde vraag naar het bestaan van God. Als God niet meer ‘troont’ in een van onze zichtbare wereld onderscheiden ‘bovennatuurlijke’ wereld, en als we de autonomie van mens en wereld erkennen en in God niet meer het machtige Opperwezen kunnen zien, over wie of wat hebben we het dan als we over God spreken? Ja, bestaat Hij eigenlijk wel? Die vraag stel ik niet afzonderlijk aan de orde, maar die vraag komt in de beantwoording van de vraag naar de binnen-wereldlijkheid van het geloof wel degelijk ter sprake.

Met een (poging tot) beantwoording van de opgeworpen vragen wil ik mijn analyse en doordenking van de plaatsvindende ontwikkelingen in onze samenleving en de consequenties daarvan voor het christelijk geloof afsluiten.

Tot slot van het geheel wil ik dan zien of het mogelijk is de contouren te schetsen van wat ik een *verlicht geloof* noem.

